

Dalrunornas utveckling

Staffan Fridell (Uppsala University)

Abstract

The Dalecarlian runes appear to represent an unbroken tradition from the Viking Age until the beginning of the 20th century. During this entire period, runes were continuously known and used in Upper Dalecarlia. Some archaic features that were lost in other parts of Sweden in the Middle Ages remained in use in runic inscriptions in Upper Dalecarlia. Firstly, the Viking Age orthographic practice of using the same rune for both voiced and voiceless consonants with the same place and manner of articulation was maintained in Dalecarlian inscriptions until the late 16th century. This accords well with the fact that the dotted **k**-rune was not used during the Viking Age across a large northern area comprising central and northern Västmanland, Gästrikland, Hälsingland and Jämtland. Dalecarlia was probably also a part of that area. Secondly, the use of dotted **u** for **þ** that is known from Viking Age runic inscriptions in eastern Västmanland and western Uppland can also be found in Dalecarlian inscriptions from the Middle Ages and the early 16th century. Since there is a clear similarity between the medieval and the 16th century runes in Dalecarlia, the term *Dalecarlian runes* (Swedish *dalrunor*) ought to be used for runes from c. 1200 onwards.

Keywords: Dalecarlian runes, orthography, archaisms, Viking Age, Middle Ages, 16th century

Dalrunorna fullföljer enligt min mening en obruten tradition som går tillbaka till vikingatiden. Ända sedan dess har man kontinuerligt använt runor i Övre Dalarna och det finns inga perioder med avbrott då man har upphört att känna till och bruka runor. Som framgår nedan finns det vikingatida ristningar i södra Dalarna och det är också högst sannolikt att man under samma period ristat runor även i delar av Övre Dalarna, där det finns vikingatida gravfält i Leksand, Rättvik och på Sollerön och där det åtminstone i Leksand finns ortnamn typiska för en fast järnålders-

Fridell, Staffan. "Dalrunornas utveckling."

Futhark: International Journal of Runic Studies 14–15 (2023–2024, publ. 2025): 217–23.

DOI: 10.33063/futhark.14.1089

bosättning som *Ullvi* och *Tibble*. De äldsta kända runristningarna i Älvdalen och Mora är från 1200-talet. Jag antar ändå att runkunskapen har spritts söderifrån inom landskapet under sen vikingatid till stora delar av Ovansiljan och att därefter vissa ålderdomliga drag har kommit att bevaras längre i runskriften där än i övriga Norden.

Frågan om det finns en kontinuitet mellan vikingatid och medeltid är omstridd. Jag menar att det finns två starka språkliga argument för en sådan kontinuitet. För det första tillämpas i dalruneinskrifter från medeltid och tidigt 1500-tal samma konvention beträffande konsonantrunor som är vanlig under vikingatid, dvs. att man använder samma runa för tonande och tonlös konsonant med samma artikulationssätt och artikulationsställe: **Bb** för *b* och *p*, **1t** för *d* och *t*, **ʃk** för *g* och *k*, ***h** för *z* och *h* samt **Dp** för *ð* (den tonlösa motsvarigheten finns inte kvar i språket i Dalarna vid 1500-talets början; se utförligare Fridell 2022, 180). Två inskrifter som kan illustrera alla dessa variationer är följande:

iah : takār : hārrannum : fär-l : hn er kuop : øh : hans : kuophiät : uarrar : äuiniliha

Ja3 takkär hārrannum fär att han er guoð ø3 hans guoðhiät warar äwinnili3a.

'Jag tackar herren för att han är god och hans godhet varar evinnerligen.'
(D Rv244)

kāristin : haf : skärifap : bapä : bäräim øh : runär : um : nikuläsär mäsutahin

Kristin hav skrivað baðä präim ø3 runär um Nikuläsär mässudagin.

'Kristin har skrivit både prim och runor på Niklasmässodagen.'
(D Rv243)

Eftersom det är osannolikt att denna konvention uppstått oberoende så betraktar jag den som en direkt fortsättning på den vikingatida praktiken.

Under vikingatid är ju **k**-runan praktiskt taget den enda konsonantruna som uppträder stungen (som **g**-runa) i svenska runinskrifter.¹ Man kan då notera att det i Västmanland endast är i sydligaste delen av landskapet som **g**-runor alls förekommer i vikingatida ristningar (i Vs 5, Vs 12, Vs 15 och Vs 17). Norr om en linje Lillhärad-Skerike-Tillberga-Sevalla har man i stället **k**-runor för *g* (i Vs 18, Vs 19, Vs 22, Vs 24, Vs 27, Vs 29 och Vs 31). Detta stämmer även med att avsaknad av **g**-runor över huvud taget är ett nordligt drag eftersom sådana helt saknas i vikingatida ristningar i Gäst-

¹ Stungen **t**-runa (**d**-runa) förekommer i fem tydligt sena vikingatida inskrifter, tre på Öland och två i Uppland (Källström 2016, 124): Öl Fv1911;274B, Öl ATA4684/43A, Öl ATA411-4568-1998D, U 216 och U 572.

rikland, Hälsingland, Medelpad och Jämtland. Det är sannolikt att även Dalarna hört till detta område utan **g**-runa under vikingatid. Det är först från omkring 1575 som en **g**-runa återfinns bland dalrunorna.

Det andra argumentet för dalrunornas vikingatida rötter – som klart pekar på inflytande söderifrån från Mälardalen – är att stunget **u** (**h**) är belagt för **o** både i medeltida och tidiga 1500-talsinskrifter från Dalarna (Fridell 2022, 178 f.). Det är ett drag som har kontinuitet tillbaka till vikingatida inskrifter från östra Västmanland och västra Uppland (sammanslagt 13 inskrifter), alltså i ett till Dalarna angränsande område (Strid 1989, 17; Lagman 1990, 90, 117). Också i detta fall är det osannolikt att det är fråga om en oberoende medeltida novation utan det bör i stället vara en kvarvarande arkaism.

Det finns två kända vikingatida runstenar från Dalarna (D TUNUM 1972; 25 och D Fv 1993; 174), båda endast fragment varav ett försvunnet. Dessutom föreligger ett runbleck av koppar med runor av samma vikingatida typ (Pereswetoff-Morath 2019, 216). Att dessa inskrifter förekommer visar att runkunskapen funnits i landskapet. De runor som är belagda i dessa inskrifter är:

ƿ f ƿ u ʰ o R r ʳ k * h ʳ n ʳ a ʳ m ʳ l ʳ

Sju medeltida runinskrifter är kända från Dalarna: fyra i trä dendrokronologiskt daterade till år 1286 (D Fv 2013; 282C Älvdalen), 1299 (D Fv 2013; 282B Mora), 1333 (D Fv 2013; 282A Mora) och 1495 (D Fv 2013; 283 Våmhus), samt två blybleck från Leksand, där det ena (D Fv 1980; 230) har en lång inskrift på latin och därmed ingår i en helt annan tradition och kontext och det andra (D Fv 1979; 229) har en dunkel otolkad inskrift, möjligen även den på latin. Den sjunde inskriften från Bergkarlås i Mora har egendomliga runformer och en otolkad text. De runor som förekommer i de fyra förstnämnda inskrifterna är:

ƿ f ƿ u R r * h ʳ n l i ʳ a ' s ʳ t B b ʳ o ʳ æ

Av dessa har som påpekats **h** **o** anknytning både bakåt till vikingatid (i Västmanland och Uppland) och framåt till tidigt femtonhundratals (i Dalarna). Även **æ** fortsätter att användas under 1500-talet i något ändrad form. Distinktionen mellan å ena sidan kortkvist-**n** och å andra sidan långkvist-**a** är typisk också för de senare dalrunorna.

Att det finns en kontinuitet mellan de medeltida dalska runorna och de tidiga 1500-talets dalrunor är ingen kontroversiell ståndpunkt. Helmer Gustavson (2003, 263; 2004, 71; 2010, 5) anser uttryckligen och bestämt att så är fallet. Samtidigt begränsar han alltid benämningen *dalrunor* till

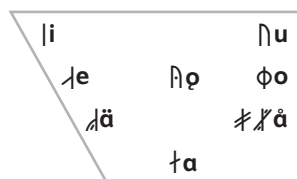
runor från 1500-talet och framåt. Så skriver han (2003, 262) till exempel: ”Det förefaller alltså som om vi förutom en medeltida runtradition i Dalarna har haft tre skeden av en långlivad dalruntradition i Ovansiljan.” Jag menar att detta är inkonsekvent och anser att man just på grund av den tydliga kontinuiteten från medeltid till 1500-tal också bör kalla de medeltida runorna i Övre Dalarna (med undantag för runorna på de två blyblecken som följer en annan tradition och kanske har en proveniens utanför Dalarna) för *dalrunor*. Dalrunornas första skede borde därför dateras till 1200–1575.

Inskrifter med dalrunor från perioden omkring 1500–75 har jag förut gått igenom och återgett utifrån vad som finns publicerat och tillgängligt, totalt tio inskrifter (Fridell 2022), men har nu upptäckt att Helmer Gustavson (2010, 4) till denna period för ytterligare en inskrift som inte är registrerad i Samnordisk runtextdatabas. Det är fråga om en inskrift på en runstav från Mora med inskriften **ita : ristānīsä : um : santä : hitārihs : tah** *Ita ristä Nissä um Santä Hindrihs dag* ’Detta ristade Nisse på Sankt Hindriks dag (Hindersmässodagen)’. Dessutom bör hit räknas även de otolkade inskrifterna 1 och 2 från Sparrladan i Indor i Våmhus som har samma typ av runor (D Rv189; varom se Gustavson 1984, 34–36; Fridell, manus). De är dendrokronologiskt daterade till 1574–75.

De dalrunor som återfinns under denna period är följande:

℥f Nu Dp ꝥā Rr Yk *h t n li Xa 's 1t Bb Ym lI ðp 1e ḏä Φo

Man kan konstatera att de flesta runor fortfarande har vikingatida former. Det gäller samtliga konsonantrunor som alltså inte bara har samma fonetiska innebörd som under vikingatid (dvs. står för både tonande och tonlösa motsvarigheter) utan också samma utseende. Observera också att D inte är en **d**-runa utan en **p**-runa – både genetiskt som tecken och till sitt ljudvärde. Bland vokalrunorna kvarstår Nu, ꝥā, li, Xa och ðp. 1e är till formen ett kortkvist-**a** men med annat innehåll. De runor som saknar vikingatida motsvarigheter är ꝥā och ḏä som dock väl egentligen är stungna Xa resp. 1e. Helt ny är Φo som är en ursprunglig kalenderruna (Gustavson och Hallonqvist 1994, 161). Om man ställer upp vokalrunorna i en firsiding ser man att **o**-runan verkar fylla en lucka för att få symmetri i vokalsystemet:

Omkring 1575 sker en medveten förändring av dalrunorna. Den brukar beskrivas som en anpassning till det latinska alfabetet i så måtto att man får en runa som motsvarande varje bokstav i alfabetet. Men det är samtidigt och minst lika grundläggande ett brott med principen för konsonantrunornas fonologi. I stället för denna grovt fonetiska princip där tonande och tonlösa motsvarigheter betecknas med samma runa – oavsett att de avser olika fonem – får man nu en mer fonematisk uppdelning.

Att det sker en reform av dalrunorna vid 1500-talets slut och vad den konkret innebär är alla ense om, men det finns olika sätt att beskriva denna reform. Det är snarast en fråga om ordval. Det är förvisso en radikal reform och initiativet till den har väl sannolikt tagits ”uppifrån” av en lärd person, troligast en präst, men det kan, menar jag, inte ses som ett avbrott i kontinuiteten (annorlunda Gustavson 2004, 71). Det är i grunden samma runrad som fortsätter att användas och inskrifterna blir inte mindre folkliga till sin karaktär utan har samma användningsområden som tidigare.

Det typiska dalrunealfabetet under tidigt 1600-tal får i och med reformen följande utseende:

X a B b ʎ c D d ʎ e ʎ f ʎ g *h ʎ i ʎ k ʎ l ʎ m ʎ n ʎ o ʎ p R r ' s ʎ t
 ʎ u ʎ y *ä ʎ ä ʎ ö

Den kännetecknande **a**-dalrunan uppstår genom att **ʎ** ”tippats över” till **X**. Förändringen beträffande konsonanternas fonologi innebär att man inför två nya runor **ʎ g** och **ʎ p**. Den första är sannolikt en faciliterad form av en stungen **k**-runa **ʎ** (som Bureus 1599 rapporterar som **g**-dalruna; Gustavson 2010, 2) som kan utföras med endast tre kinem, till skillnad från sin förebild som kräver fem. **p**-runan är en kalenderruna. Den gamla **p**-runan **D**, som fram tills nu har betecknat endast **ð** (efter det att den tonlösa motsvarigheten försvann i språket, sannolikt omkring 1400) blir nu i stället en **d**-runa som står för /d/-fonemet (med allofonerna **d** och **ð**). För att få en motsvarighet till **c** tar man till långkvist-**s** som varit känt inom den lärda runraditionen och nu är ”ledigt”. På motsvarande sätt har den ”lediga” formvarianten **ʎ** av **t** (eftersom dalrune-**t** tidigare alltid varit **ʎ**) utnyttjats för att bli den gemensamma runan för **y** och **ö** (rundade främre vokaler). I och med att initialt **h** senare under 1600-talet bortfaller i dialekten antar **h**-runan ljudvärdet **å** och därmed blir runan ***h** ”ledig” för att i stället beteckna **ä**. Genom denna kedjeförskjutning ***h** > ***å** → ***ä** > ***ä** → **ä** > **Ø** ”slipper” man stungna runor i alfabetet.

Det har påpekats (Gustavson och Hallonqvist 1994, 163) att det just vid tiden för runreformen dyker upp ett antal inskrifter med runor i alfa-

betets ordning. Han tänker sig att dessa kan ha haft som syfte att bidra till att sprida det nya. Att nyordningen orsakat viss förvirring kan ses i en av dessa alfabetsinskrifter från Öna i Mora (D Rv251; avritning hos Gustavson och Hallonqvist 1994, 163): **apdefgåiklmnubcrstohäö**. Som synes har man bytt plats på ett antal runor: **p** och **b**, **å** och **h**, **u** och **o**. De är alla runor som på ett eller annat sätt påverkats av förändringarna.

Den äldsta medeltida ristningen i landskapet, dendrokronologiskt daterad till 1286, innehåller endast ordet **æfrunir** (D Fv2013;282C). Den finns inskuren i en dörrkarm i kyrkhärbret på Prästgården i Älvdalens socken. Det är alltså inte fråga om den lärt skapade formen *runa*, utan den nedärvda och folkligt traderade nordiska *run*. Det är också endast en av två gånger som ordet förekommer i runinskrifter i Dalarna. Den andra är den tidiga 1500-talsinskriften från Månsta i Älvdalen (D Rv243): **käristin : haf : skärifaþ : bapä : bäräim oh : runär : um : nikulåsär mäsutahin** *Kristin hav skrivað baðä präim oz runär um Nikulåsär mässudagin* 'Kristin har skrivit både prim och runor på Niklasmässodagen.' Tyvärr går det inte av formen att se om det här är ackusativ pluralis av *run* eller *runa* (jfr Levander 1909, 11, 25, 30), kanske troligast det förstnämnda.

Man kan fundera över vad *ærvrunir* betyder. En möjlighet är 'runor som ristas för att få ärva' men det verkar egendomligt. Kanske det i stället betyder 'runor som gått i arv, nedärvda runor'?

Litteratur

- ATA = Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
 Bureus, Johannes. 1599. *Runakänslanäs Lärä-span*. Uppsala. [Digitalt tillgänglig här: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-96478>]
 D Fv[årtal]; + sidonr = inskrift från Dalarna publicerad i *Fornvännen*, 1906 ff.
 D Rv + nr = inskrift med nummer i Runverkets register över dalruneinskrifter, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
 D TUNUM1972;25 = inskrift från Dalarna publicerad i Lars Andersson, "'orum': Runstenen från Norr Hesse i Stora Tuna – ett 25-årsminne," *Tunum: Tunabygdens fornminnes- och hembygdsförenings årsskrift* 1972: 24–26.
 Fridell, Staffan. 2022. "Tidiga inskrifter med dalrunor." *Futhark: International Journal of Runic Studies* 12 (2021, publ. 2022): 177–82.
 —. Manus. "En annorlunda inskrift med dalrunor."
 Gustavson, Helmer. 1984. "Dalrunorna och inskrifterna i Sparrladan." I *Från kulturdagarna i Bonäs bygdegård* 1983, red. Stig Björklund, 29–38. Hembygds-skildringar, 29. Uppsala. [Även publicerad i Helmer Gustavson, *Gamla och nya runor: Artiklar 1982–2001* (Stockholm, 2003).]
 —. 2003. "Dalrunor i Dalarnas museum." *Dalarna* 73: 253–64.

- . 2004. "Nytidsrunor: En ny syn på dalrunorna." I *Vår språkliga spännvidd*, red. Andreas Östborn, 63–72. Mora.
- . 2010. "Dalecarlian Runes." Preprints to the Seventh International Symposium on Runes and Runic Inscriptions, Oslo 2010. [Digitalt tillgänglig här: <https://www.khm.uio.no/english/research/publications/7th-symposium-preprints/documents/Gustavson.pdf>]
- Gustavson, Helmer, och Sven-Göran Hallonquist. 1994. "Dalrunorna: En vidareutveckling av de medeltida runorna?" I *Runmärkt: Från brev till klotter: Runorna under medeltiden*, red. Solbritt Benneth, Jonas Ferenius, Helmer Gustavson och Marit Ählén, 157–76. Stockholm.
- Källström, Magnus. 2016. "Gravhällsfragmentet från Tornby i Fornåsa i Östergötland och utvecklingen av några medeltida runformer." *Futhark: International Journal of Runic Studies* 6 (2015, publ. 2016): 107–42.
- Lagman, Svante. 1990. *De stungna runorna: Användning och ljudvärden i runsvenska steninskrifter*. Runrön, 4. Uppsala.
- Levander, Lars. 1909. *Älvdalsmålet i Dalarna: Ordböjning och syntax*. Svenska landsmål och svenskt folkliv, 4:3. Stockholm.
- Pereswetoff-Morath, Sofia. 2019. *Viking-Age Runic Plates: Readings and Interpretations*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, 155; Runrön, 21. Uppsala.
- Samnordisk runtextdatabas. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet. <http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>
- SRI = *Sveriges runinskrifter*. Olika författare; publicerade av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. 14 vol. hittills. Stockholm, 1900 ff.
- SRI, 1 = *Ölands runinskrifter*, av Sven Söderberg och Erik Brate (1900–06).
- SRI, 6–9 = *Upplands runinskrifter*, av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson (1940–58).
- SRI, 13 = *Västmanlands runinskrifter*, av Sven B. F. Jansson (1964).
- Strid, Jan Paul. 1989. "Ludvig, Auðun och Opbiorn: Om ett personnamnselement och den runsvenska utvecklingen av diftongen *au*." *Studia anthroponymica Scandinavica* 7: 5–24.
- U + nr = signum i *Upplands runinskrifter*, d.v.s. SRI, 6–9.
- Vs + nr = signum i *Västmanlands runinskrifter*, d.v.s. SRI, 13.
- Öl + nr = signum i *Ölands runinskrifter*, d.v.s. SRI, 1.
- Öl ATA4684/43A = inskrift från Hulterstads kyrkogård, Öland, behandlad i rapport av Sven B. F. Jansson till Riksantikvarieämbetet, 1943. ATA diariern 4684/43.
- Öl ATA411-4568-1998D = inskrift från Hulterstads kyrka, behandlad i rapport av Jan Owe till Riksantikvarieämbetet, 1998. ATA diariern 411-4568-1998.
- Öl Fv1911;274B = inskrift från Resmo kyrka upptagen under inv. nr 14533 i "Statens Historiska Museum och K. Myntkabinettet: Tillväxten under år 1911", *Fornvännen* 6 (1911): 205–90.

